

Η ΣΠΗΛΙΑ, ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΑΝΑ

Ἄπο τῆ

Χάρη Δεληγιώργη - Ἀλεξοπούλου *

Πλάτωνα : «Φαίδρος».

Σωκράτης : «ὦ φίλε μοι Πάν τε καὶ ἄλλοι ὅσοι τῆδε Θεοὶ δοιητέ μοι καλῶ γενέσθαι τᾶνδοθεν ἔξωθεν δὲ ὅσα ἔχω τοῖς ἐντός εἶναι μοι φίλια, πλούσιον δὲ νομίζοιμι τὸν σοφόν· τὸ δὲ χρυσοῦν πλῆθος εἶη μοι ὅσον μῆτε φέρειν μῆτε ἄγειν δύναιτ' ἄλλος ἢ ὁ σῶφρων».

ὦ φίλε μου Πάνα καὶ ὅσοι ἄλλοι θεοὶ εἴσαστε ἐδῶ, ἄμποτε νὰ μοῦ δώσετε νὰ γίνω ὁμορφος μέσα μου. Καὶ ὅσα ἔχω ἀπ' ἔξω μου νὰ εἶναι φιλικὰ μὲ τὰ μέσα καὶ γιὰ πλούσιο νὰ πιστεῶ τὸν σοφὸ καὶ χρήματα νὰ ἔχω τόσα ὅσα νὰ μὴ μπορεῖ οὔτε νὰ τὰ σηκῶσει οὔτε νὰ τὰ πάρει ἄλλος παρὰ ὁ φρόνιμος.

Προσευχὴ τοῦ Σωκράτη σὺν ἄλλοις Ἰλισσοῦ, ὅπου ὑπῆρχε σπήλαιον Πανός.

Ἡ Ἑλληνικὴ Μυθολογία δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἐνιαία σειρὰ ἀφηγήσεων πὺρ ἡ παράδοση μετέφερε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, γιὰ τὸ τότε θὰ μᾶς παρουσιαζότανε σὰν κάτι τὸ στατικὸ καὶ ἀμετακίνητο. Ἄν ἓνα τμῆμα τῆς ἀποσπασμένο ἀπὸ τὸ σύνολο, ἔτυχε ν' ἀναγνωριστεῖ, ἀπ' ὄλο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, σὰν ἑλληνικὸς μῦθος, αὐτὸ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἐπίδρασή του ἦταν δυναμικὴ καταληκτικὴ, δεκτὴ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ στιγμή ἀπ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς περιοχάς, οἱ ὅποῖες ἐνσωμάτωσαν τὶς δικές τους τοπικὲς μυθολογικὲς παραλλαγές (Ἀρκαδία - Σπάρτη - Βοιωτία) μέσα σ' αὐτὴ τὴν δημιουργικὴ ἐπίδραση. Ἔτσι, παραλλαγές τοῦ ἴδιου μύθου κινοῦνται γύρω ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ ἄξονα πὺρ καὶ αὐτὸς εἶναι δημιουργημὰ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν. Π. χ. Οἱ μῦθοι οἱ σχετικοὶ μὲ τὴν προέλευση τῶν Ἀρκαδῶν (Πελασγὸς - ἀπόγονοι Καλλιστοῦς), παρουσιάζονται σὰν ἓνα σύνολο ἀποδιδόμενο σ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἀλλὰ καὶ σὰν χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα μόνου τῶν κατοίκων τῆς Ἀρκαδίας.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε περισσότερο τὴν ὑπόσταση τοῦ θεοῦ Πάνα, πρέπει νὰ μὴ ξεχνᾶμε τὴν ἐπίδραση καὶ τὴν συμμετοχὴ συγχρόνως τῶν τοπικῶν παραδόσεων καὶ μύθων μέσα σ' ἓνα γενικὸ σύνολο, δημιουργημένο στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιδράσεις. Ὁ τραγοπόδαρος θεὸς, ἦταν τόσο

* DELIGEORGI - ALEXOPOULOU, HARIS : (Diplôme en Archéologie, membre régulier de la S. S. G.). La grotte, temple du dieu Pan.

Είκ. 1. Ὁ θεὸς Πάνας παίζοντας τὴ σύριγγά του.
(Τμήμα ἀπὸ τὸ σπηλαιόμορφο ἀνάγλυφο τοῦ Ἀγαθήμερου, τὸ 310 π. Χ. Ε. Μ. ἀριθ. 1448).
Βρίσκεται στὸ Νυμφαῖο Πεντέλης.

δεμένος μετὰ τὴν κλειστή καὶ ὄρεινὴ αὐτὴ περιοχὴ — ἢ ὅποια ὀνομαζόταν καὶ Πανία ἀπὸ τὸ ὄνομά του — ὥστε ὁ μῦθος τὸν θεωρεῖ γεννημένο ἀπὸ τὰ ἔγκατά της : αὐτόχθων) ἢ «γηγενής» ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ πρῶτος βασιλεὺς : ὁ Πελασγός. Τὸ κοινὸ τῶν Ἀρκαδῶν τὸν θεωρεῖ ἔμβλημα τῆς ἐνότητάς του μαζί μετὰ τὸν Λυκαῖο Δία καὶ ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνας εἶναι παραδεκτὸ ὅτι ὁ Πάνας εἶναι θεὸς τῆς Ἀρκαδίας : Πάνας ὁ Ἀρκάδας.

Μέχρι τὸν 5ο αἰῶνα π. Χ. ἡ λατρεία, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, περιοριζό-

ταν σ' αὐτὸ τὸ γεωγραφικὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ὕστερα, ξαπλώνεται σ' ὄλο σχεδὸν τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο : Ἀττικὴ¹, Βοιωτία², Ἰλλυρία (Ἀπολλωνία)³, Ἴονια νησιά (Κεφαλλονιά)⁴, Θράκη (Αἶνος)⁵, Μακεδονία (Φάρσαλα)⁶, Θάσος⁷, Δελφοὶ (Κωρύκειο ἄντρο)⁸, παίρνοντας μιὰ ἄλλη μορφή τυπικοῦ Λατρείας ἀπὸ τὴν ἤδη γνωστὴ στὴν Ἀρκαδία.

Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση ὁ Πάνας εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ζώου καὶ βοσκοῦ συγχρόνως, προσωποποίηση μιᾶς ἀποτυχημένης καὶ ἀχαλίνωτης σεξουαλικότητας ποὺ μὲ τὴν μουσικὴ του ἱκανότητα μπορεῖ νὰ ἀναποδογυρίσει τὴν ψυχο-φυσιολογικὴ κατάσταση τοῦ ἀτόμου ἀλλὰ καὶ ἑνὸς μεγάλου συνόλου ἀνθρώπων μέσα ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τοῦ πανικοῦ.

Στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας του τελεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης, χωρὶς ὅμως ἡ ἴδια ἡ λατρεία νὰ παραμένει στὸ περιθώριο ἐφ' ὅσον σὰν θεότητα εἶναι παροῦσα στὶς περισσότερες κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ δέχεται μιὰ ἀποκλειστικὰ δική της μορφή λατρείας.

Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες καθιερῶνουν σὰν τόπο λατρείας τοῦ θεοῦ τὶς σπηλιές, φυσικὰ δηλ. ἱερά, ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα καὶ σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλες θεότητες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ φύση καὶ τὴ

---

1) Brommer (R. E.). 993, 994. δίνει τὸν κατάλογο τῶν σπηλαίων ὅπου ἡ λατρεία τοῦ Πάνα ἦταν καθιερωμένη : Ἀκρόπολις, Ἰλισσός, Φυλὴ, Βάρη (Ἵμηττός), Δαφνί, Μαραθῶν (Οἰνὴ) Ἀνάφλυστος, Ἐλευσίνα, Μέγαρα, Πεντέλη.

2) Brommer (R. E.), 994, 995, ἀναφορὰ πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῆς λατρείας στὴν Ἐλευσίνα. AD 16 (1960) Chroniká 52, 55.

3) Στράβων VII, 5, 8 μιλά γιὰ ἕνα ἱερὸ τῶν Νυμφῶν ὅπου διεξάγονταν γιορτές, τὰ Νυμφαῖα.

4) A. E. 1964, 1967, 17.

5) Ἀνάγλυφο τοῦ 4ου αἰ. π. Χ. τῆς περιοχῆς, παρουσιάζει τὸν Πάνα (ἀποσκοπῶν) Brommer (R. E.) 981 No 1.

6) Πρακτικὰ (1910) A. E. (1919) 48, 33.

7) J. Pouilloux «Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos (Paris 1958), 28.—Ecole française d'Athènes, Guide de Thasos, (Paris 1968) 57, 58.

8) Ἡ σπηλιὰ βρῖσκεται στὴ Β. πλαγιὰ τοῦ Παρνασσοῦ, ὕψ. 1360 μ. Οἱ Πausanias X, 32,2 καὶ Στράβων IX, 3 τὴν θεωροῦν ὡς τὴν πιὸ δμορφὴ ἀπ' ὄλες τὶς σπηλιές. Ὑπῆρξε τόπος λατρείας καὶ καταφύγιο. Ἡρόδοτος VIII, 36. Ἡ λατρεία διήρκεσε ἀπὸ VI αἰώ. — II αἰώ. π. Χ. Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα δηλώνουν ὅτι ἡ σπηλιὰ θὰ ἦταν σὲ χρῆση στὴ μέση καὶ νεώτερη νεολιθικὴ ἐποχὴ καθὼς καὶ στὰ πρωτοελλαδικὰ καὶ ὕστεροελλαδικὰ χρόνια. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε ἀπὸ τὸν P. Amandry τὸ 1970 - 1971. (CRAIC 1972), 255 - 267, BCH 1971 Χρονικὰ σελ. 771 κ. ἔ. AD 1971 χρον. σελ. 285. Σπουδαιότατο εὑρημα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ, ἀποτελεῖ ἕνα πῆλινο ἀνάθημα τροχοῦ, βοιωτικῆς προέλευσης, ἀρχαιότερο τοῦ 450 π. Χ. ποὺ παρουσιάζει τὸν Πάνα, στὸ κέντρο χοροῦ Νυμφῶν. Ὁ Θεὸς θὰ ἐπαιζε τὴν σύριγγά του ἢ θὰ ἔδινε τὸν τόνο στὸ χορὸ τῶν Νυμφῶν (A. Pasquier : Pan et les nymphes à l'antre corcyen B. CH. Suppl. IV σελ. 365 κ. ἔ.).

βουκολική ζωή: τὸν Ἑρμῆ καὶ τὶς Νύμφες⁹, τὸν Ἀπόλλωνα Νόμιον¹⁰, τὸν Ἀχελῷον¹¹ καὶ τὸν Διόνυσον¹². Στὴν Ἀθήνα μάλιστα, τοῦ πρόσφεραν σὰν ἱερό, ἓνα σπηλαιῶδες κοίλωμα στὴ ΒΔ. πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης¹³.

Σὲ περίπτωση ἀνάγκης, προτιμοῦν νὰ σκάψουν τὸ βράχο ὥστε νὰ πάρει τὴ μορφή κοιλώματος (Θάσος), παρὰ νὰ ἀναγείρουν ναὸ στὸ θεὸ πού θὰ ἦταν τελείως φυσικὸ ἐφ' ὅσον γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους θεοὺς ὑπῆρχαν. Μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴν ἐκδήλωση ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ὁ Πάνας ἀντιπροσώπευε κάποιον βοσκό, περιτριγυρισμένο ἀπὸ τὸ κοπάδι του, καθισμένο στὴ σκιά κάποιου βράχου, ὅπως δηλ. τὸν παρουσιάζουν τὰ περισσότερα σπηλαιόμορφα ἀνάγλυφα πού τοῦ ἀφιέρωναν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα π. Χ. καὶ σ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ 4ου π. Χ. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀποκλειστικὸ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς λατρείας σὲ ἄντρο, γιατί ὁ βοσκός, ἐπειδὴ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μετακινεῖται, περιστασιακὰ καὶ μόνο θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴ σπηλιά σὰν κατοικία του. Ἡ μόνιμη κατοικία του, ὅπου μπορεῖ νὰ προστατέψει τὰ κοπάδια του εἶναι ἓνα μαντρί πού ὁ ἴδιος θὰ ἔχει κατασκευάσει παρουσιάζοντας μέσα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ του καὶ μιὰ ἀπλή ἔστω μορφή πολιτιστικῆς προόδου. Μπορεῖ βέβαια ἡ πρώτη κατοικία ἀνθρώπου νὰ ὑπῆρξε τὸ σπήλαιον ἀλλὰ αὐτὴ ἡ σκέψη θὰ ἦταν τελείως ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ σκεπτικοῦ περὶ λατρείας τόσο τῶν ἀνθρώπων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ὅσο καὶ τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ στὸ χῶρο τῆς Ἀρκαδίας.

Ἡ σπηλιά μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν τόπος ἄρνησης κάθε μορφῆς καλλιέργειας, τόπος πού μὲ τὴ φυσικὴ ἀγριότητα καὶ ὁμορφιά του πλησιάζει περισσότερο τὸ θεῖο. Στὴ σπηλιά συναντᾶται κανεῖς, τὶς δυνάμεις πού τὸν ἀποτελοῦν: τὴ ζωώδη φύση του (Πολύφημος) καὶ τὴν ἀνθρώπινη (Χεῖρωνας). Παραδείγματα ἔχουμε ἄρκετά: Στὸ μῦθο τῆς Φυγάλειας¹⁴, ἡ Δήμητρα ἢ Ἑρινὺς ἀποτραβιέται στὴ σπηλιά καταδικάζοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸν ἄνθρωπο νὰ

9) Ἡ παρουσία τοῦ Ἑρμῆ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς Νύμφες, ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρον: (Ὀδ.: XIV 435).

10) Μιὰ ἐπιγραφὴ στὴ σπηλιά Βάρης (Ἰγμυττός) ἀναφέρεται στὸν Ἀπόλλωνα Ἑρσον (I. G. 12 783), Αἰλιανός: Ποικίλη Ἱστορία 10, 21 — Olymiodorus: Vita Platonis I: «Πλάτων λαβόντες οἱ γονεῖς τεθείκασιν ἐν τῷ Ἰγμυττῷ βουλόμενοι ἄπερ αὐτοῦ τοῖς ἐκεῖ θεοῖς Πανὶ καὶ Ἀπόλλωνι καὶ Νύμφαις ὄψασαι». Ὁ Πλάτων, βρέφος, ὀδηγήθηκε στὴν σπηλιά Βάρης ἀπὸ τοὺς γονεῖς του. Στὴ ΒΔ πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης, ἡ σπηλιά τοῦ Πάνα, γειτονεῖ μὲ αὐτὴν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα.

11) Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀχελῷου, πατέρα τῶν Νυμφῶν, συναντᾶται σὲ πολλὰ σπηλαιόμορφα ἀνάγλυφα. Brommer (R. E.) 1000.

12) Στὸ Κωρύκειον ἄντρο τῶν Δελφῶν.

13) Εὐρυπίδης: Ἴων 492 κ. ἔ.

14) Κοντὰ στὴ Θέλπουσα, στὶς δὺθες τοῦ Λάδωνα, ἡ Δήμητρα ἢ Ἑρινὺς λατρευόταν στὴν τοποθεσία Ὀγκεῖο. Πανσανίας, VIII, 25, 4.

ξαναγυρίσει στη τελείως ζώωδη φύση του μη μπορώντας να καλλιεργήσει τα χωράφια του ἐφ' ὅσον ἡ γεωργία ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο σκαλοπάτι μόνιμης ἐγκατάστασης τοῦ ἀνθρώπου καὶ θεμέλιο γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ του. Στὸ μῦθο τῆς γέννησης τοῦ παιδιοῦ Ἴωνα ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Κρέουσα, ποὺ ἐγκαταλείφθηκε στὸ ἐπώνυμο σπήλαιο¹⁵. Στὸ μῦθο τῆς Ἀταλάντης¹⁶ ποὺ ἀπομονώθηκε στὴν ἀρκαδικὴ σπηλιά, μακριὰ ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία καὶ τὸν γάμο. Τόπος λοιπὸν ἀπομόνωσης (Δήμητρα), ἐγκατάλειψης (Ἴωνας), παραμελισμοῦ (Ἀταλάντη), ἐμφανίζεται συγχρόνως καὶ σὰν τόπος ἱερότητας καὶ θεϊκῆς κατοικίας. Οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν, τὸν καιρὸ τῶν Μηδικῶν πολέμων, φοβούμενοι τὴν ἀπειλὴ τῶν βαρβάρων κρύφτηκαν στὸ Κωρύκειο ἄντρο¹⁷. Ἔτσι ἀφέθηκαν στὴν προστασία τῶν θεῶν, (τὸ Κωρύκειο ἄντρο ἦταν τόπος λατρείας ἀφιερωμένος στὸν Πᾶνα, στὶς Νύμφες καὶ στὸ Διόνυσο), ξαναβρίσκοντας συνειδητὰ τὴν πρωτόγονη κατοικία τους, τὴ σπηλιά.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Πausanias ἐνῶ μιλάει μὲ ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ Κωρύκειο ἄντρο καὶ γιὰ τὴ σπηλιά τῆς Οἰνός στὸ Μαραθῶνα¹⁸, δὲν ἀναφέρει καμιὰ σπηλιά ἢ σπηλαιῶδες χάσμα στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρκαδίας, ἀφιερωμένο στὸ θεὸ Πᾶνα. Ἀναφέρει μόνο γιὰ ἱερά διασπαρμένα σ' ὅλη σχεδὸν τὴν Ἀρκαδία. Σὰν ἱερὸ ὅμως, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἓνα βουνὸ ἀφιερωμένο στὴ θεότητα, ὅπως τὸ βουνὸ τῆς Λάμπειας¹⁹ ἢ τὸ Μαίναλο ὅπου οἱ βοσκοὶ ἄκουγαν τὴ φλογέρα τοῦ θεοῦ, ἱερὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἢ σπηλιά, ὅπως ἱερὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἓνας ναὸς ποὺ δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτα ἀπὸ τοὺς ναοὺς τοὺς ἀφιερωμένους σὲ ἄλλες θεότητες. Παραδείγματα ἔχουμε πολλὰ: στὴν Ἡραία²⁰, στὴ Λυκόσουρα²¹, στὸ Μέγαρο τῆς Δέσποινας, ὅπου ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ Πᾶνα στὸ ὁποῖο ἐφθανε κανεὶς ἀπὸ μιὰ σκάλα. Τὸ ἱερὸ περιβαλλόταν ἀπὸ στοᾶ, ὑπῆρχε ἓνα μικρὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ καὶ στὸ βωμὸ του ἔκαιγε συνεχῶς μιὰ φωτιά. Στὸ Λυκαῖο ὄρος²², ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε σὲ φῶς ὀλόκληρο συγκρότημα ἀπὸ διάφορα κτίσματα, ἱερά, μιὰ στοᾶ, σπίτια ἱερέων, γυμναστήριο, λουτρό. Κοντὰ στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, ὅπου ὑπῆρχε ὁ βωμὸς τοῦ Λυκαίου Δία, τὸ ἱερὸ τοῦ Πᾶνα περιβαλλόταν ἀπὸ ἓνα καθαγιασμένο ἄλσος. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀναφορὰς τοῦ Pausanias, πρόκειται καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι γιὰ ἓνα ναὸ.

Στὴ Μεγαλόπολη, ἡ λατρεία διεξαγόταν στὴν ἴδια τοποθεσία μὲ αὐτὴν

15) Ἴων 492.

16) Αἰλιανὸς VII, XIII.

17) Ἡρόδοτος VIII, 36.

18) Πaus. I, 32, 7.

19) Πaus. VIII, 24, 4.

20) Πaus. VIII, 26, 2.

21) Πaus. VIII, 37, 11. Στὸ Πρυτανεῖο τῆς Ὀλυμπίας ὑπῆρχε ἐπίσης ἄγαλμα τοῦ Πᾶνα κοντὰ σὲ βωμὸ μὲ φλόγα ποὺ δὲν ἔσβυνε ποτὲ: Πaus. V, 15, 8.

22) Meyer (R. E.) Lykaion 2237, 2240. AE. (1904) Κουρουπιώτης.

του Λυκαίου Δία²³. Στο δρόμο προς τὸ Χρυσοβίτσι, 20 χιλμ. βόρεια τῆς Μεγαλόπολης, ἄλλες ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἀποκαλύψανε πολλὰ κτίσματα, ἱερὰ καὶ μιὰ στοά²⁴. Σὲ μιὰ ἄλλη πολίχνη τῆς Ἀρκαδίας, τὴν πολίχνη τῶν Περαιθέων²⁵ ἐρημωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanία, ὁ περιηγητὴς ἀναφέρεται στὰ χαλάσματα δύο ἀκόμα ναῶν ἀφιερωμένων ἐπίσης στὸν Πᾶνα : ὁ ἕνας βρισκόταν μέσα στὴν πολίχνη καὶ ὁ δεύτερος στὸν δρόμο ἀπὸ τὴν Τεγέα πρὸς τὴν Σπάρτη²⁶. Σ' αὐτὸν λατρευόταν μαζί μὲ τὸν Λυκαῖο Δία.

Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ τρία ἀκόμα ἱερά, τὰ ὁποῖα μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Pausanία, χωρὶς ὅμως νὰ μᾶς δίνει στοιχεῖα ὅτι πρόκειται γιὰ σπηλιές : στὸ ὄρος Παρθένιον²⁷ ὅπου ὁ Φειδιππίδης συνάντησε τὸν Πᾶνα, στὰ Νόμια ὄρη²⁸, ὅπου ὁ Πᾶνας ἀνακάλυψε τὴ φλογέρα (Μέλπεια) καὶ τέλος ἕνα ἱερὸ μετὰξὺ Τεγέας καὶ Λακωνίας, πλῆι στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε μιὰ βαλανιδιὰ ἀφιερωμένη στὸ θεό²⁹.

Τὸ ἔδαφος τῆς Ἀρκαδίας εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη σπηλαίων (ἀσβεστολιθικὰ πετρώματα). Ὑπάρχουν πολλὲς σπηλιές ἀφιερωμένες σὲ ἄλλες τοπικὲς θεότητες³⁰ καμιά ὅμως δὲν εἶναι διαπιστωμένο ὅτι εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Πᾶνα. Στὰ μάτια τῶν Ἀρκαδῶν ἡ μορφή μιᾶς σπηλιάς δὲν πρόσθετε κανένα ἀποκαλυπτικὸ στοιχεῖο στὴν λατρεία τοῦ θεοῦ. Ἔτσι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ παραδοξολογία : ἀπὸ τὸν 5ον αἰῶνα καὶ μετὰ, δεκάδες σπηλιές ἀφιερώνονται στὴ λατρεία τοῦ Πᾶνα, ὅπως συμβαίνει καὶ τὸ ἀντίθετο : ἐνῶ ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ναῶν ἀφιερωμένων στὸ ὄνομά του, στὴν Ἀρκαδίᾳ δὲν συναντᾶμε οὔτε ἕναν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας³¹.

23) Πaus. VIII, 30, 3.

24) ΑΔ. 28 (1973), Χρον. 178 - 180 Β. C. Η. 102 (1978), 681.

25) Πaus. VIII, 36, 7.

26) Πaus. VIII, 53, 11.

27) Πaus. VIII, 54, 6.

28) Πaus. VIII, 38, 11. Κ. Κουρουνιώτης : Πρακτικά (1902), 72. BCH 27 (1903).

29) Πaus. VIII, 54, 4.

30) Ἡ σπηλιά τῆς Δήμητρας στὴ Φιγάλεια (παραπομπὴ 14), τῆς Ρέας στὴν περιοχή τοῦ Λυκαίου (Πaus. VIII 36, 3), τοῦ Ἑρμῆ στὶς κορφές τῆς Κυλλήνης : (Imperwahrs kultur und mythen Arkadiens 73 Leipzig 1981). Μόνο ὁ νεοπλατωνιστὴς Πορφύριος στὸ «περὶ Ἄνδρων», ἀναφέρεται σὲ μιὰ σπηλιά, στὴν Ἀρκαδίᾳ, ἀφιερωμένη στὸν Πᾶνα καὶ τὴ Σελήνη. Ἡ παρουσία τῶν δύο θεοτήτων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τελείως φυσικὴ ἐφ' ὅσον γενέτειρα καὶ τῶν δύο φέρεται ἡ Ἀρκαδίᾳ (προσέληνοι). Ὁ Πορφύριος ἀναφέρει τὴ σπηλιά σὰν ἀνάμνηση μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς πού ὁ ἄνθρωπος δὲν ἤξερε νὰ ἀναγείρει ναοὺς στοὺς θεοὺς του. Ἡ ἔλλειψη ὅμως κάθε ἄλλης γραπτῆς μαρτυρίας πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Πορφύριου, μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸς ὁ τόπος λατρείας δὲν ἀπέκτησε ποτὲ καμιὰ σπουδαιότητα, ἐπαιξὲ κάποιο ρόλο τελείως δευτερεύοντα, γι' αὐτὸ φυσικὰ καὶ δὲν μνημονεύεται πούθενά.

31) Στὴν Τροιζήνα (εἴμαστε ὅμως πολὺ κοντὰ στὴν Ἀρκαδίᾳ) ὁ Πausanίας (II 32, 6 : VIII 31, 3, 4) μνημονεύει ἕνα τέμενος ἀφιερωμένο στὸν Πᾶνα τὸν Λυτήριον.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ή σπηλιά έξυπηρετεί μιὰ λειτουργία τελείως συμβολική. Συμβολίζει κάτι πού δέν ήταν απαραίτητο στη θεότητα όσο ή λατρεία ύπηρχε μόνο στην Άρκαδία, όπου ο θεός δέσποζε τόσο με την παρουσία του ώστε ή ρομαντική σχολή μερικῶν μελετητῶν³² τοῦ ἀπέδιδε ήλιακή ιδιότητα.

Έξω ἀπό την Άρκαδία, πρέπει νά δώσουμε ἕνα τοπικό πλαίσιο τέτοιας μορφῆς πού νά θυμίζει τόν τόπο τῆς γέννησης τοῦ μύθου καί αὐτό εἶναι ή σπηλιά,³³ ή ὁποία ταυτιζόμενη με την ὄρεινή Άρκαδία καί την ὑπόσταση τοῦ θεοῦ, ἀποτελεῖ τὸ πλέον κατάλληλο πλαίσιο στοῦ ὁποῖο ὁ Ἑλληνας τῆς Ἀττικῆς σκέφτηκε νά τοποθετήσει την θεότητα ἀπό την στιγμή πού την μετέφερε στον δικό του τόπο, διαφορετικό γεωλογικά καί πολιτιστικά ἀπό τόν τόπο τῆς γέννησῆς της.

Μιὰ μικρή ἀνασκόπηση τῆς γεωλογικῆς μορφῆς τῆς Άρκαδίας, ή ὁποία ἐπέδρασε καί στην ψυχρόσυνθεση τῶν κατοίκων της, ἴσως μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε περισσότερο αὐτό τὸ συμπέρασμα. Χώρα ὄρεινή, κακοτράχαλη, δύσκολα μπορεῖ κανεῖς νά καλλιεργήσει τή γῆ καί γι' αὐτό ἀκριβῶς τὸ λόγο δέν προσφέρεται σέ κατακτητῆς οὔτε εὔκολα μποροῦν νά την προσεγγίσουν ἄλλα φύλα πού θάθελαν νά βροῦν μιὰ καινούργια ἐγκατάσταση. Σ' αὐτό τὸ σημείο ὁ Θουκυδίδης³⁴ συγκρίνει την Ἀττική με την Άρκαδία ἀποδίδοντας καί στις δύο ἕνα κοινὸ στοιχεῖο τοῦ «αὐτόχθονα», χαρακτηριστικὸ τῆς ἄγονης γῆς καί τῶν δύο περιοχῶν. Στην Ἀττική ὅμως, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐγινε αἰτία ν' ἀναπτυχθεῖ τὸ ἐμπόριο καί ή εἰσαγωγή τοῦ σιταριοῦ. Στην Άρκαδία ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἐπικοινωνίας με την θάλασσα, οἱ ἄνθρωποι μείνανε προσκολλημένοι σέ μιὰ πενιχρή καλλιέργεια γῆς.

Ένα λογοπαίγνιο τῶν Ἑλλήνων, ἤθελε την περιοχή τῆς Άρκαδίας Ἄζα-νία, (γιὰ τοὺς Ἑλληνας ή λέξη ὑπονοοῦσε ὀλόκληρη την Άρκαδία), σὺν Ἄζα-λία³⁵, περιοχή κατάξερη, όπου κανεῖς καλλιεργεῖ τις πέτρες. Δέν ἔχουμε παρὰ νά θυμηθοῦμε τή Φυλή, περιοχή τῆς Ἀττικῆς στην Πάρνηθα, πού ήταν ἀφιερωμένη στοῦ θεοῦ Πᾶνα.

32) Immerwhar : *Kulte und mythen Arkadiens Pan* : 195 - 205. Λειψία 1891.

Berard V : *De l' origine des cultes Arcadiens* σελ. 62.

Decharme : *op. laud.* σελ. 454.

Βιργίλιος : *Γεωργικά III.* 391.

33) Bourgeaud P. : *Recherches sur le dieu Pan* σ. 75 Institut Suisse de Rome 1979.

34) Τῆ διαφορά πολιτισμοῦ καί ἰδιοσυγκρασίας τῶν δύο περιοχῶν ὁ Πausanias μᾶς τὴν ἐξηγεῖ με ἄλλο τρόπο : συγκρίνει την ἀσέβεια τοῦ Λυκάονα πού θέσπισε τις ἀνθρωποθυσίες στον Λυκάο Δία, με τις ἀνάμικτες τοῦ Βασιλιά τῶν Ἀθηνῶν Κέκροπα, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπό προσφορά καρπῶν καί σιτηρῶν.

35) Ἄζαλέος ἀπό τὸ ρῆμα ἄζαίνω = ξηραίνω πού ἴσως ή ὀνομασία τῆς περιοχῆς Ἄζα-νία, νά προήλθε ἀπ' αὐτήν την ρίζα.

Οί Ἀρκάδες θεωροῦνται «βαλανηφάγοι». Τὸν ὄρο τὸν συναντᾶμε στὸν Ἡρόδοτο, στὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο, στὸν Λυκόφρονα, στὸν Πλούταρχο, στὸν Πausanία κ. ἄ. ³⁶ Ὁ ὄρος αὐτὸς δηλώνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτόγονη κατάσταση τῶν ἀνθρώπων, τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἔλλειψη μέσων συντήρησης. Στους ποιητὲς ἡ ἔκφραση «βαλανηφάγος» εἶναι ἰσοτίμη μὲ τὴν ἔκφραση «προσέληνος» σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς ὑπαρξης τῶν Ἀρκάδων ποὺ χάνεται τελείως στὸ βάθος τοῦ χρόνου. «Βαλανίτης βίος» (Ἀρκαδία) καὶ «ἀλληλεσμένος βίος»³⁷ (Ἀττική) δηλώνουν τὴν ἀντίθεση στὸν τρόπο ζωῆς τῶν δύο περιοχῶν ἀλλὰ καὶ ἓνα στοιχεῖο δηλωτικὸ τῆς στάθμης τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Ὡστόσο ἂν μὲ τὴν ξηρότητα τοῦ ἐδάφους, ὑποδηλώνεται ὁ τομέας τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Διόνυσου (καλλιέργεια ἀμπελιοῦ καὶ χωραφιοῦ), ἡ οικονομικὴ κατάσταση στὴν Ἀρκαδία δὲν ἔφθανε σὲ σημεῖο μιζέριας καὶ ἀθλιότη-
τας. Ἡ κτηνοτροφία γνώριζε πάντα μεγάλη ἀνάπτυξη. Οἱ Ἕλληνες θαύμαζαν τὰ πλούσια κοπάδια τῶν ἀλόγων ποὺ βόσκανε στὴν Ἀρκαδία³⁸. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα δηλώνουν τὴν ὑπαρξη κοπαδιῶν ἀπὸ αἰγοπρόβατα : οἱ δρυματικοὶ περίβολοι τῆς Μαντινείας καὶ τῆς Φιγάλειας, ποὺ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἀκόμα, ἔγιναν ὄχι μόνο γιὰ νὰ προστατέψουν τὸν πληθυσμὸ ἀλλὰ καὶ τὰ ζῶα, ποὺ ἦταν ὁ βασικὸς πόρος ζωῆς καὶ συντήρησής του.

Ἐνα σύνολο ἀπὸ μικρὰ μπρούτζινα ἀγάλματα ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς³⁹, ποὺ προσφέρονταν σὰν ἀφιερῶματα στὸν Πᾶνα καὶ σὲ ἄλλες θεότητες ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ, παρουσιάζουν τοὺς ἴδιους τοὺς βοσκούς μὲ πῖλο στὸ κεφάλι τυλιγμένους μέσα στὴν χοντρή κάπα τους. Ὁ βοσκὸς στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρκαδίας εἶναι μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα, ἡ βασικότερη ἴσως, καὶ δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸν τύπο τοῦ Ἕλληνα ποὺ συνήθως ἐκφράζει σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Εἶναι αὐτὸς ποὺ διακινεῖ τὸν πλοῦτο τῆς περιοχῆς.

Ἡ παράδοση λέει ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π. Χ., ἡ περιοχὴ τῆς Φιγάλειας χτυπήθηκε ἀπὸ φοβερὴ ξηρασία καὶ ἀνομβρία, γιὰ τὴν οἱ κάτοικοι ἀμέλησαν τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ τῆς λατρείας στὴ Δήμητρα τῆ Μέλαινα⁴⁰. Τὸ ξόανο τῆς θεᾶς ἐξαφανίστηκε καὶ οἱ Φιγαλεῖς ὄχι μόνο δὲν τὸ ἀντικαταστήσανε

36) V. Vadé : *Jur la maternité du chène et de la pierre* *Revue de l'Histoire des religions* (RHR) 191 (1977) 3-41. Συχνὰ ἡ βαλανιδιά σὰν δένδρο περιέχει ἓνα στοιχεῖο ἀνθρωπογονικὸ στους ἑλληνικοὺς μύθους. Ἀπολλόδωρος 244 Φραγκ. 92 : «ἢ γὰρ δρυς ἱερά τῆς Ρέας».

37) Σουΐδας : ἀλληλεσμένον.

38) Στράβων VIII 8, 1.

39) Madeleine Jost : «Statuettes de bronze archaïques provenant de Lycosoura» (BCH) 99 (1975) 339-364.

40) Πaus. VIII 42, 5-7. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς ξηρασίας, τοποθετεῖται στὸν 5ον αἰω. χ. ἀ-
ρισ στὸν Πausanία ποὺ ἀναφέρει ὅτι οἱ Φιγαλεῖς κάλεσαν τὸ γλύπτη Ὀνάτα νὰ φτιάξει ἓνα
καινούργιο ξόανο τῆς θεᾶς. Ὁ Ὀνάτας ἔζησε γύρω στὸ 480 π. Χ.

ἀλλὰ σταματήσανε τὶς προσφορὲς καὶ τὶς θυσίαις. Καταφύγανε ἰκέτες στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν καὶ πήρανε τὸν ἐξῆς χρησμὸς: «Ἄρκαδες Ἄζανες βαλανηφάγοι, οἱ Φιγάλειαν νάσσασθ', ἱπολεχοῦς Δηοῦς κρυπτήριον ἄντρον, ἦκετε πευσόμενοι λιμοῦ λύσιν ἀλγινόνεντος, μῦνοι δις νομάδες, μῦνοι πάλιν ἀγριοδαίται. Δηὼ μὲν σὲ ἔπαυσε νομῆς, Δηὼ δὲ νομῆας ἐκ δησισταχῶν καὶ ἀναστοφάγων πάλι θῆκε, νομισθεῖσα γέρα προτέρων τιμάς τε παλαιάς· καὶ σ' ἀλληλοφάγου θήσει τάχα καὶ τεκνοδαίτην, εἰ μὴ πανδήμους λοιβαῖς χόλον ἰλάσεσθε σήραγγός τε μυχὸν θεαῖαις κοσμήσετε τιμαῖς». Αὐτὸ πού ἀπειλεῖ τοὺς Φιγαλεῖς δὲν εἶναι τόσο τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ ἐπανέλθουν στὴ ζωὴ τῶν βοσκῶν καὶ μόνον (ἐφ' ὅσον βοσκοὶ ὑπῆρξαν πάντα), ὅσο τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ ξαναγυρίσουν στὴ νομαδικὴ ζωὴ περιπλανώμενοι ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὰ κέντρα, σὲ μιὰ κατάστασι ἀπολιτισμοῦ καὶ βαρβαρότητας.

Ἡ Δήμητρα, εἶναι ἓνα σύμβολο, ἐκφράζει τὴν ἔννοια ἢ ὁποῖα ἐνώνει τοὺς ἀνθρώπους σὲ μιὰ μόνιμη σταθερὴ ἐγκατάστασι μέσω τῆς καλλιεργημένης γῆς· ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ κοινότητες καὶ σιγὰ - σιγὰ τὴν πλέον ἐξελιγμένη μορφή πολιτισμοῦ, τὸ ἄστυ.

Ἡ νομαδικὴ ζωὴ, ἐκφράζει μιὰ ἐπιστροφή πρὸς τὰ πίσω, στὸν καιρὸ πού ἡ ἔννοια «πόλη» ἦταν ξένη, τελείως ἄγνωστη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ νομάδας πρέπει νὰ κινεῖται ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ κοπαδιοῦ πού τοῦ παρέχει τὰ μέσα διατροφῆς καὶ συντήρησής του. Ἐπομένως ἡ μόνιμη ἐγκατάστασι ἢ ὁποῖα συμβάλλει στὴν ἐξέλιξή του στοὺς διάφορους τομεῖς, τοῦ εἶναι περιττή.

Τὸ ἄγρονο ἔδαφος, δὲν ἀποτελεῖ καὶ τὸ μόνον ἐμπόδιο στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς τῆς Ἄρκαδιαις. Τὴν ἀνοιξη κυρίως, μεγάλες ποσότητες νεροῦ ἀπὸ τὸ λιώσιμο τοῦ χιονιοῦ στὰ βουνά, κατέβαιναν ὀρμητικὰ τὶς πλαγιὰς καὶ μὴ μπορῶντας ν' ἀπορροφηθοῦν τελείως ἀπὸ τὶς σχισμὲς τῶν βράχων, ὥστε νὰ ἐξαφανισθοῦν μὲ μορφή ὑπόγειου ποταμοῦ ἢ χειμάρρου, πλημμύριζαν τὶς πεδιάδες δημιουργώντας ἐστίαις ἀπὸ ἔλη καὶ λιμνάζοντα νερά.

Στὴν περιοχὴ τῆς Μαντινείας κοντὰ στὴ Νεστάνη, ἢ πεδιάδα Ἄργον⁴¹, μεταξὺ Σάγκας καὶ Νεστάνης, πλημμύριζε κατὰ καιροῦς. Ὁ ὄρος «Ἄργον» σημαίνει τὸ χέρσο, τὸ ἀκαλλιέργητο. Βόρεια, κοντὰ στὴ Τεγέα, οἱ πλημμύρες τῆς λίμνης Τάκα, ἐμπόδιζαν τὴν καλλιέργεια τῶν γύρω χωραφῶν. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ παρατηρεῖτο κυρίως στὴν Ἄζανία, τὴν πιὸ ἀπομακρυσμένη περιοχὴ, τὴν πιὸ ὀρεινὴ καὶ τὴν περισσότερο τυπικὰ Ἄρκαδικὴν περιοχὴ. Ἡ κυκλικὴ διάταξι τῶν βουνῶν τῆς (ΒΔ Ἄρκαδία) χωρίζει τὸ τμήμα αὐτὸ σὲ μικρὰ

---

41) Πaus. VIII, 7, 1. «Τὸ γὰρ ὕδωρ τὸ ἐκ τοῦ θεοῦ κατερχόμενον ἐς αὐτὸ ἐκ τῶν ὀρῶν ἀργὸν εἶναι τὸ πεδῖον ποιεῖ, ἐκάλυε τε οὐδὲν ἄν τὸ πεδῖον τοῦτο εἶναι λίμνην, εἰ μὴ τὸ ὕδωρ ἠφανίζετο ἐς χάσμα γῆς».

G. Fougère «Mantinée et l'Arcadie orientale» Paris 1898 σελ. 25 - 52, μελέτησε τὸ ὑδρογεωλογικὸ πρόβλημα τῆς Ἄρκαδιαις.

ὄροπέδια ἀπομακρυσμένα μεταξύ τους. Τὰ νερά πού κατεβαίνουν ἀπὸ τὶς κορυφές, δὲν βρίσκουν διέξοδο γιὰ νὰ κατευθυνθοῦν πρὸς τὴ θάλασσα. Ἐνα μέρος ἀπ' αὐτὰ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὰ περίφημα βάραθρα καὶ τὶς καταβόθρες καὶ τὸ ὑπόλοιπο δημιουργεῖ λίμνες. Ἔτσι, οἱ κάτοικοι ἀναγκάζονται νὰ ζήσουν ἀπομακρυσμένοι μεταξύ τους χωρὶς ἐπικοινωνία, ἀσχολούμενοι μὲ τὶς προσωπικὲς τοὺς ἐργασίες.

Τὸ κρῦο κλίμα, ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας, τὰ μεγάλα ἀφιλόξενα δάση, γεωλογικὰ ἢ γεωλογικὴ δομὴ τῆς χώρας εἶχε τὴν ἐπίδρασή της στὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ψυχροσύνη τῶν κατοίκων. Μιὰ διαρκὴς ἀγωνία καὶ πάλι γιὰ ν' ἀνυψώσουν τὸ βιοτικὸ καὶ πολιτιστικὸ τοὺς ἐπίπεδο καὶ νὰ ἐπιβιώσουν στὴν ἄγρονη καὶ ἄγρια φύση τῆς περιοχῆς ὥστε ν' ἀπομακρυνθοῦν τελείως ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου - ζώου πού τόσο χαρακτηριστικὰ ἐκφράζεται στοὺς μύθους τοὺς, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐξῆς περιστατικὸ : Οἱ κάτοικοι τῆς Στυμφάλου⁴² διηγήθηκαν στὸν Πausanias ὅτι λίγο καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ του εἶχαν παραμελήσει τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμις. Ἐνας κορμὸς δένδρου ἔπεσε στὴν καταβόθρα πού κατὰπνε το ποτάμι, τὴν ἔφραξε μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε τὰ νερά μὴ βρίσκοντας πλέον διέξοδο, πλημμυρίσανε τὴν πεδιάδα. Ἐνας κυνηγὸς καταδίωξε μίαν ἐλαφίνα πού ρίχτηκε στὸ ἕλος γιὰ νὰ σωθεῖ. Αὐτὸς τὴν ἀκολούθησε κολυμπώντας καὶ ἡ καταβόθρα κατὰπνε καὶ τοὺς δύο. Μὲ τὸ πέσιμο τῶν δύο σωμάτων, τὰ νερά βρῆκανε διέξοδο καὶ ἐλευθερώσανε μέσα σὲ μιὰ μέρα τὴν πεδιάδα πού ξαναδόθηκε στὴν καλλιέργεια. Αὐτὸ τὸ γεγονός, ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους νὰ διπλασιάσουνε τὶς προσφορὲς τοὺς στὴν Ἄρτεμη. Πρόκειται γιὰ ἕνα πραγματικὸ συμβάν πού φέρει μιὰ μυθολογικὴ ἐπικάλυψη⁴³. Ὁ μῦθος θέλει νὰ ἐκφράσει τὸν συνεχῆ ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ διατηρήσει τὶς καλλιέργειες οἱ ὁποῖες τὸν ἐξυψώνουν πολιτιστικὰ. Ἡ συνεχὴς ἐπαγρύπνηση γιὰ τὸν κατευνασμὸ τῆς Ἄρτεμις, θεᾶς τοῦ κυνηγιοῦ, τοῦ ἄγριου τοπίου καὶ ἴσως τῆς ἀπομονωμένης ζωῆς ἐξαιτίας τῆς ἀγριότητος τῆς φύσης, δὲν δηλώνει τὸν φόβο τοῦ ἀνθρώπου μήπως ξαναγυρίσει στὴν πρωτόγονη κατάσταση μακριὰ ἀπὸ κάθε ἴχνος πολιτισμοῦ ;

Μήπως ὁ μῦθος μὲ τὰ ὄρνεα τῆς λίμνης τῆς Στυμφάλου⁴⁴ δὲν μᾶς θυμίζει αὐτὴ τὴν πάλι ; (ἀρπακτικὰ σαρκοβόρα πουλιὰ πού ἐκσφενδόνιζαν τὰ φτερά τοὺς σὰν βέλη κατὰ τοῦ ἀνθρώπου). Ἡ λίμνη τῆς Στυμφάλου μᾶς θυ-

42) Πaus. VIII, 22, 8 - 9.

43) Ἡ ἱστορία τοῦ κυνηγοῦ πού μὲ πείσμα καταδίωκε τὸ ἐλάφι μέσα στὴ λίμνη, εἶναι ἡ ἐπανάληψη τῆς ἱστορίας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τροϊζηνίας Σάρωνα, ὁ ὁποῖος καταδιώκοντας τὸ ἐλάφι μέσα στὴ θάλασσα πνίγηκε καὶ ἡ θάλασσα ὀνομάσθηκε ἀπ' αὐτὸν Σαρωνίδα. (Πaus. I 30, 7), (Ἄρτεμις Σαρωνίς) ὑποδηλώνει τὴν γέρικη ἀποξηραμένη βαλανίδα : W. H. Roscher : Lexikon : λῆμα «Saron» 389.

44) Ὁ Ἡρακλῆς ἔθεσε τέλος στὴν κυριαρχία τῶν ὄρνων, ὄχι μὲ τὸ νὰ τὰ σκοτώσει μὲ τὰ βέλη του ἀλλὰ χτυπώντας μπροῦτιζινα κρόταλα τὰ καταδίωξε.

μίξει μιὰ ἐποχὴ πού τὸ ζῶο κυνηγοῦσε καὶ κατασπάραζε τὸν ἄνθρωπο. Μιὰ ἐκδοχὴ τοῦ μύθου σύμφωνα μὲ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ ψευτο-Ἄπολλόδωρου⁴⁵, λέει, ὅτι τὰ πουλιὰ καταδιωκόμενα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καταφύγανε στὴν πεδιάδα τῆς Στυμφάλου, ἀκολουθούμενα ἀπὸ τοὺς λύκους. "Ὅταν μιᾶμε γι' αὐτοὺς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ μὴ θυμηθοῦμε τὸν Λυκάονα καὶ τοὺς γιούς του, τοὺς ἄνθρώπους τῶν ἀρχέγονων χρόνων, πού εἶχανε μεταφορῶθαι σὲ λύκους.

Ἦ Πανσανίας ἀναφέρει ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης τῆς Στυμφάλου, ὑπάρχουν παραστάσεις νέων κοριτσιῶν μὲ πόδια πουλιοῦ σκαλισμένες πάνω σὲ ἄσπρο μάρμαρο⁴⁶.

Ἦ θάνατος τοῦ κυνηγοῦ στὸ μῦθο δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀνασταλτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀσχολίας τους μὲ τὸ κυνήγι. Ἄκόμα καὶ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους παρέμεινε ἡ βασικότερη ἀπασχόλησή τους μαζί μὲ τὴν ἐκτροπὴ τῶν κοπαδιῶν τους. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἀπασχόλησή τους γίνεται πλέον ἀπὸ ἄνθρώπους πού γνωρίζουν «τὸν ἀγληεσμένον βίον» διατηρώντας πάντα ἔντονη τὴν προσοχή τους στὶς ὑποχρεώσεις τους πρὸς τοὺς θεοὺς τους, ἄρρηκτα δεμένους μὲ τὴν γεωλογικὴ δομὴ τοῦ τόπου τους.

Στοὺς αὐτοκρατορικοὺς ἀκόμα χρόνους μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ προχειρότητα τῶν κατοικιῶν καὶ τῶν ἐγκαταστάσεών τους.

Ἦ προσπάθεια νὰ ἐξισοροπήσουν τὴν ἀπομόνωση πού ἐγκυμονεῖ πάντα τὸ ἄγριο ἀφιλόξενο τοπίο τους μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη ἀνύψωσης τῆς κοινωνικότητάς τους, ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὴν ἐκμάθηση τῆς μουσικῆς⁴⁷ ἡ ὁποία κατεῖχε μιὰ πρωταρχικὴ θέση στὴν διαπαιδαγώγηση τῶν νεαρῶν Ἀρκάδων.

Ἄπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία, τὰ παιδιὰ διδάσκονταν τὴν ὀρθοφωνία, ὥστε τραγουδοῦσαν ὁμαδικὰ παιᾶνες καὶ ὕμνους ἀφιερωμένους στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωές τους. Στὶς γιορταστικὲς ἐκδηλώσεις τους ποτὲ δὲν καλοῦσαν μουσικοὺς ἀπὸ ἄλλα μέρη ἀλλὰ ὁ συναγωνισμὸς γινόταν μεταξύ τους. Μὲ τίς πολυάριθμες γιορτὲς καὶ θυσίες ὅπου ἔπαιρναν μέρος ἄνδρες καὶ γυναῖκες, μὲ τοὺς ἀγῶνες ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν, προσπαθοῦσαν νὰ ἀποκαταστήσουν μιὰ ἐπικοινωνία μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ νὰ ἐλέγχουν τὸ ἀψὺ τοῦ χαρακτήρα τους μὲ τοὺς ἤχους τῆς δικῆς τους μουσικῆς.

Οἱ πόλεις τους ἀπὸ πολὺ νωρὶς θέσπισαν δημοκρατικὲς ἀρχὲς καὶ πολίτευμα, γεγονός πού τοὺς ἔφερνε σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Σπαρτιάτες.

Ἦ Πανσανίας ἐξυμνεῖ τὸν θυμὸ⁴⁸ (μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου) σὰν δικό τους χαρακτηριστικὸ γνώρισμα, δταν ἀναφέρεται στὸν Ἐπαμεινώνδα καὶ τὸν Πελοπίδα.

45) Ἄπολλόδωρος II 5, 6.

46) Πaus. VIII 22, 7.

47) Πολύβιος IV 20 - 21.

48) Πaus. VIII 49, 3.

ἽΟ Ὅμηρος⁴⁹ ἀναγνωρίζει σ' αὐτοὺς τοὺς καλύτερους πολεμιστὲς ἰδίως στὶς μάχες σῶμα μὲ σῶμα. Στους Ἄρκαδες ἐπίσης ἀποδίδονταν ἡ ἐφεύρεση τῆς πολεμικῆς τῶν ὀπλιτῶν.

ἽΟ Ξενοφῶν⁵⁰ λέει : «ὅπου δὲ βουλευθεῖεν ἐξελθεῖν οὐ νύξ, οὐ χειμῶν, οὐ μῆκος ὁδοῦ, οὐκ ὄρη δύσβατα ἀπεκώλυεν αὐτούς· ὥστε ἔν γε ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ πολὺ ὤοντο κράτιστοι εἶναι».

Στους γενναίους ὅμως ὀπλίτες τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, δύσκολα ὥστόσο μποροῦσε κανεὶς νὰ διακρίνει τοὺς «προσέληνες» καὶ «βαλανηφάγους» ἀρκάδες τῶν ἀρχέγονων χρόνων.

Τόσο λοιπὸν τὸ τοπίο ὅσο καὶ ἡ ψυχοσύνθεση τοῦ λαοῦ ποὺ κατοικεῖ σ' αὐτό, συνδεόμενα ἄρρηκτα μεταξύ τους, δημιουργοῦν τὴν εἰκόνα τῆς θεότητας τοῦ Πᾶνα, ἐφευρέτη τῆς μουσικῆς, ὑπέρτατο κυνηγὸ, προστάτη τῶν κοπαδιῶν, ἀγροῖκο, ἀψὺ καὶ καλωσυνᾶτο στὴ συμπεριφορὰ του, δεμένο καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου-ζώου τῶν ἀρχέγονων χρόνων. Ἄρχεγονη θεότητα, ὁ ἀρχαιότερος καὶ τιμιώτατος ἀπὸ τοὺς θεοὺς τῆς Ἀρκαδίας⁵¹ ἐπαίξε τὴν φλογέρα του τόσο στὰ παρθένα δάση ὅσο καὶ σ' αὐτὰ ποὺ ἡ ἀνθρώπινη τόλμη παραβίασε. ἽΟ Πίνδαρος⁵² τὸν ὕμνεῖ σὰν

49) Ὅμηρος Ἵλ. II, 604.

50) Ξενοφῶν «Ἑλληνικά» VII 1, 25.

51) Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς : I. 32, Ὁβίδιος : Fast IV 649, Βιργίλιος : EcP VIII, 22.

52) Πίνδαρος (ἀποσπασμ. 63).

«Γηραλέον νεφέλας τρυχὸς τόδε, καὶ τριέλικτον
ἰχνοπέδαν, καὶ τὰς νευροτενεῖς παγίδας,

κλώβους τ' ἀμφιρρῶγας, ἀνασπᾶστους τε δερᾶγχας,
καὶ πυρὶ θηγαλέους δέξυπαγεῖς στάλικας,

καὶ τὰν εὐκόλον δρυὸς ἱκμάδα, τὸν τε πετηνῶν
ἀγρεντὰν ἱξῶ μυδαλέον δόνακα,

καὶ κρυφίου τρίκλωστον ἐπισπαστήρα βόλοιο,
ἄρκυν τε κλαγερῶν λαιμοπέδαν γεράνων,

σοὶ Πᾶν ὦ σκοπιῆτα, γέρας θέτο παῖς Νεολάδα
Κραῦβις, ὁ θηρεύτας, Ἄρκας ἀπ' Ὁρχομενοῦ».

Αὐτὸ τὸ παλιὸ δίχτυ γιὰ τὰ πουλιά, καὶ
τὸ βρόχο
τὸν καμωμένο ἀπὸ τρία νήματα, καὶ τὶς
φτιαγμένες ἀπὸ χορδὲς παγίδες,

καὶ τὰ γεμάτα ἀπὸ ρωγμῆς κλουβιά, καὶ τὰ
ἀνοιχτὰ περιδέραια,

καὶ τοὺς κοφτεροὺς καὶ μυτεροὺς ἀπὸ
τὴν φωτιά πασσάλους,
καὶ τὴν κολλώδη ὕγρασία τῆς Βαλανιδιάς,
καὶ τὸ βρεγμένο μὲ κόλλα ἱξοῦ καλάμι
ποὺ πιάνει τὰ πουλιά,

καὶ τὸ ἀπὸ τρεῖς κλωστὲς κρυμμένο ψα-
ράδικο δίχτυ,
καὶ τὴ δίχτυωτὴ παγίδα ἀπὸ τοὺς στριγ-
γλιάρικους γερανοὺς,

Γιὰ σένα, ὦ Πᾶνα βουνίσιε, ποὺ παρα-
τηρεῖς ψηλά ἀπὸ τὰ βουνά,
τὰ ἄφησε τιμητικά, ὁ γιὸς τοῦ Νεολάδα,
Κραῦβις,
ὁ βοσκὸς, Ἄρκάδας ἀπὸ τὸν Ὁρχομενὸ.

ὀπαδὸ τῆς Μεγάλης Μητέρας καὶ τῶν σεμνῶν Χαρίτων, ὅλοι τοῦ προσφέρουν τὶς πιὸ πλούσιες θυσίαι γιὰ νὰ ἐξευμενίσουν τὸν θυμὸ τοῦ⁵⁴. Ὁ Καστόριος⁵³ ὁ Ἀθηναῖος τὸν προσφωνεῖ λέγοντας : «Σένα θὰ καλέσω, ὁδηγὲ τῶν ἀγρίων ζῶων Πᾶνα, ποὺ μένεις στὴ γῆ τῶν Ἀρκαδῶν τὴν παγωμένη ἀπὸ τὶς ριπὲς τοῦ χιονιοῦ».

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἀνθρώπου τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ δέχτηκε τὸν Ἀρκάδα θεὸ στὸ δικό του τοπικὸ πλαίσιο, ἦταν ἀδύνατο νὰ τοῦ ἀφιερῶσει ναὸ γνωρίζοντας τὴν διαφορετικὴ ψυχὸσύνθεση τῶν ἀνθρώπων τῆς γενέτειράς του καὶ τί ἀντιπροσώπευε ἢ θεοότητα γι' αὐτοὺς ποὺ τὴν λάτρευαν⁵⁵. Χωρὶς ὁ θεὸς νὰ παραμείνει ἕνας μέτοικος, ἕνας ξένος ποὺ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ στιγμή, κατοίκησε τὴν ἀττικὴ γῆ, ἢ Ἀρκαδίᾳ ἀντιπροσώπευε κάτι τὸ ξεχωριστὸ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες κάτι ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸν δικό τους πολιτισμὸ καὶ τὴν ψυχὸσύνθεσή τους. Σὰν κάτι λοιπὸν τὸ ξεχωριστὸ ἔπρεπε νὰ παρουσιαστεῖ. Ὁ μόνος κατάλληλος τὸπος γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ τυπικὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκφραστεῖ ἢ τοπικὴ του προέλευση, ἦταν ἡ σπηλιὰ καὶ ὄχι ὁ ναὸς τῶν κλασσικῶν χρόνων, δηλ. ἕνας τρόπος ἀναβίωσης τῆς Ἀρκαδίας στὸ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς.

R É S U M É

Les Athéniens et les autres grecs introduisent le culte de Pan dans des grottes, sanctuaires naturels et éloignés des centres urbains. Sur le seul territoire attique, on dénombre une dizaine de telles grottes.

L' image de l' Antre demeure attachée à Pan durant toute l' antiquité. Même la cité d' Athènes lui offre comme sanctuaire une fractuosité dans le rocher d' Acropole.

Rattachée à Pan, la grotte a une fonction symbolique et particulière, elle signifie quelque chose dont Pan se passe facilement en Arcadie où il est partout chez lui ; hors de l' Arcadie on doit admettre que la grotte, comme habitation de Pan signifie l' Arcadie même, la psychologie de ses habitants et leur civilisation tout à fait différente de l' esprit de l' Athénien.

Ainsi, on peut voir en Arcadie toute une série de temples consacrés à Pan, tandis qu' à Athènes il n' en existe un.

53) Καστόριος ὁ ἐξ Ἀθηνῶν : X 454 F.

54) Ἀντίπατρος Θεσσαλονικεὺς : Anth VI 109.

55. Philippe Bourgeaud recherches sur le dieu Pan : Ρώμη 1979, σελ. 39.